

УДК: 811.51:398

DOI 10.33514/1694-7851-2025-4/2-486-493

Мамбеталиева С.К.

ага окутуучу

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

suusar00@mail.ru

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ЖЫЛКЫГА БАЙЛАНЫШТУУ АТАЛЫШТАР

Аннотация. Кыргыз элинин дүйнө таанымында жылкы турмуштун ажырагыс бөлүгү, эл маданиятынын жана социалдык статусунун көрсөткүчү болуп келген. Бул көрүнүш өзгөчө «Манас» эпосунда айкын чагылдырылган. Эпосто жылкыга байланышкан аталыштар элдин мал чарбачылык тажрыйбасын, тилдик мурасын жана эстетикалык баалуулуктарын туюнтат.

«Манас» эпосунда жылкынын жаш курагы, өнүгүү даражасы жана сапаттык белгилерине жараша атайын колдонулган аталыштар кездешет: *кунан* (үч жаштагы айгыр), *тай* (эки жаштагы жылкы), *жабагы* (бир жаштагы жылкы), *айгыр* (чоң эркек жылкы), *бээ* (чоң ургаачы жылкы), *тулпар* (баатырдык, жомоктук тулпар), *күлүк* (чуркоо үчүн ылайык тулпар) ж.б. Бул аталыштар кыргыз элинин жылкыны айырмалап баалоо маданиятынын жогорку деңгээлде өнүккөнүн көрсөтөт.

Демек, «Манас» эпосундагы жылкыга байланыштуу лексика элдин этнолингвистикалык дүйнө таанымын жана жаратылыш менен болгон руханий байланыштарын чагылдырып, илимий изилдөө үчүн баалуу тилдик мурас болуп саналат.

Негизги сөздөр: «Манас» эпосу, мал чарбачылык лексикасы, этимология, лексика, кулун, жабагы, байтал, бээ, жорго, күлүк.

Мамбеталиева С.К.

старший преподаватель

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек

suusar00@mail.ru

НАИМЕНОВАНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С ЛОШАДЬЮ В ЭПОСЕ "МАНАС"

Аннотация. В мировоззрении кыргызского народа лошадь является неотъемлемой частью быта, показателем культуры и социального статуса. Это особенно ярко отражено в эпосе «Манас».

Названия, связанные с лошадей, передают богатый опыт кыргызского народа в области животноводства, его языковое наследие и эстетические ценности. В эпосе встречаются специальные наименования, используемые в зависимости от возраста, степени развития и качественных характеристик лошади: *кунан* (трёхлетний жеребец), *тай* (двухлетний жеребёнок), *жабагы* (однолетний жеребёнок), *айгыр* (жеребец), *бээ* (кобыла), *тулпар* (боевой/сказочный конь), *күлүк* (скаун) и др. Эти термины свидетельствуют о высоком уровне развития кыргызской культуры различения и оценки лошади.

Таким образом, лексика, связанная с образом лошади в эпосе «Манас», отражает этнолингвистическое мировоззрение кыргызского народа и его духовную связь с природой, являясь ценным объектом для научного изучения.

Ключевые слова: эпос "Манас", лексика животноводства, этимология, лексика, жеребенок, жеребёнок-сосунок в возрасте пяти-шести месяцев, кобыла, иноходец, скакун.

S.K. Mambetalieva

Senior lecturer

Kyrgyz State University named after I. Arbaev

Bishkek c.

suusar00@mail.ru

DESIGNATIONS RELATED TO HORSES IN THE EPIC OF "MANAS"

Annotation. In the worldview of the Kyrgyz people, the horse has always been an integral part of everyday life, a symbol of culture, and an indicator of social status. This phenomenon is vividly reflected in the epic “*Manas*.”

The names related to horses convey the rich experience of the Kyrgyz people in animal husbandry, as well as their linguistic heritage and aesthetic values. In the “*Manas*” epic, there are specific terms used depending on the horse’s age, stage of development, and qualitative characteristics: *kunan* (three-year-old stallion), *tai* (two-year-old colt), *zhabaghy* (one-year-old foal), *aigyr* (stallion), *bee* (mare), *tulpar* (heroic or mythical horse), *kyluk* (racehorse), etc. These terms demonstrate the high level of development of the Kyrgyz culture of horse breeding and classification.

Thus, the horse-related lexicon in the “*Manas*” epic reflects the ethnolinguistic worldview of the Kyrgyz people and their spiritual connection with nature, making it a valuable object for linguistic and cultural research.

Keywords: The "Manas" epic, lexicon of animal husbandry, etymology, lexis, foal, a suckling foal (aged five to six months), mare, pacer, steed.

«Манас» эпосундагы жылкыга байланыштуу аталыштар

Кыргыз элинин турмушунда жылкы баласынын орду өзгөчө мааниге ээ. Байыркы замандардан бери эле көчмөн элдери, анын ичинде кыргыздардын жашоосунда маанилүү орунду ээлеп келгендиги анык. Мал чарбачылыгында айрыкча жылкынын аткарган кызматы эбегейсиз зор болгон [4]. Көчүп-конууда, дыйкачылык, мал багууда унаа катары пайдаланылса, азык катары анын эти, сүтү кеңири колдонулган. Ошондой эле кыргыздын салттарында: куда түшүү, кыз узатуу, ар кандай майрам-мааракелерде жылкыларды белек катары беришсе, ал эми жоодо жүргөндө жылкы баласы кыргыздын чыныгы канаты болгон.

«Манас» эпосунда жылкы баласына байланыштуу сөздөр көп кездешет. Эпостогу ар бир баатырдын минген атынын өзгөчөлүктөрү, касиети, күчү ж.б. сапаттары менен баатырлардын жоодогу башкы жардамчысы, досу, таянычы болуп келгендигин билебиз.

Жылкыга байланыштуу сөздөрдү өңү-түсү, кыймыл-аракети, сапаты ж.б. белгилерине карата төмөнкүдөй лексика-тематикалык топторго бөлүүгө болот:

1. Жылкынын жашына байланыштуу сөздөр: кулун, жабагы, тай, бышты, кунан, байтал, асый.
2. Жылкынын жынысына байланыштуу сөздөр: байтал, кунан, бээ, айгыр, ат.

3. Жылкынын басыгына байланыштуу сөздөр: жорго, күлүк, дулдул, аргымак, буудан, кашаң ж.б.
4. Жылкынын өңүнө байланыштуу сөздөр: тору, кула, сур, жээрде ж.б.
5. Жылкынын мүнөзүнө жараша азоо, жоош, чалпоо, тынч, тебенээк ж.б.

Кыргыз тилинде жылкыны жашына карата жаңы туулган баласы кулун, андан кийин алты айга чейинкиси жабагы деп айтылат. Алты айдан бир жашка чейин тай, эки жаштагысы кунан, үч жашта бышты, төрт жашта кунан же байтал, бешинчи жылдан баштап бир асый, эки асый, үч асый, төрт асый деп аталып кете берет. Эки асый дегени "сегиз жаш" дегенди билдирет.

Жылкынын жынысына карата аталыштарга бээ "ургаачы жылкы", байтал "эки жаштагы ургаачы жылкы", "эркеги" кунан деп айтылат. Бышты байтал "үч жаштагы ургаачы жылкы", байтал "эки жаштан өтүп калган жылкы". Ат "минүүгө ылайык, бычылган жылкы", айгыр "тукум улоочу бычылбаган эркек жылкы", аны жашы кичирээк кезинде "айгырак" деп да аташат.

Азоо — тоо-түздө ээн өсүп, минип жүрүүгө, арабага кошконго үйрөтүлбөгөн, тапталбаган ат.

Жылкы өзүнүн басыгы, жүрүшү боюнча ар кандай сапаттарга ээ. Ошол сапаттарына ылайык өзүнчө аталыштары бар. Буудан "жылкы баласынын күчтүү, алты ай минсе арыбаган күлүгү", жорго "эки оң жак буту менен эки сол жак буттарын тең таштап, чайпала жүгүргөн жүрүшү бар жылкы". Мындан улам эл ичинде "Төрт аягы төп келишкен жорго", "суу төгүлгүс жорго" деген сыпаттоолор айтылып келет. Аргымак "таза тукумдуу минги ат", "күлүк асыл тукум жылкы". Буденный, араб, ахалтекин жана англис породасындагы сымбаттуу, чымыр жылкыларын дагы аргымак деп аташат. Кыргыз эли аргымакты байыртадан "чапса күлүк, сатса пул" катары асырап келген. Дулдул "канча чуркаса да чарчап-чаалыкпаган аргымак". Жорго "жүрүшү жумшак, үстү чайпалбас, басыгы майда желбес жылкы" ж.б.

Мына ушундай жылкыга байланыштуу аталыштар «Манас» эпосунда арбын. Алардын кыргыз тилине тиешелүү же тиешелүү эместигин аныктоо максатында айрым аталыштардын этимологиясына кайрылып көрөлү.

Кулун – 1.жылкынын жаңы туулган төлү, тай болгонго чейинки жашы. 2.өт. баланы эркелетүүдө же "туяк", "тукум", "бала" деген түшүнүктү билдирүүдө колдонулуучу сөз [6, 92-бет.]. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө [кулунуг] кулунлуг кирсак "кабыла (за которой следует жеребенок) [8, 463-бет], байыркы түрк тилинде күлүн «спотыкаться, подворачиваться (о ногах) [2, 326-бет], монгол тилинде унага, даага «жеребенок» [1, 136-бет], К.Сейдакматовдун изилдөөсүндө "байыркы түркчө огул (азыркы кыргызча уул) сөзүнө –ун мүчөсү жалганып огулун сөзү жаралганын, башкы о тыбышы басымсыз абалда түшүп калышынан гулун түрүнө келгендигин, кулун сөзү "баласы" деген маанини туюндураарын белгилейт [13, 160-бет]. С.С.Жумалиевдин пикиринде «буту чалыштаган, чалынган» маанисин туюндурган күлүн сөзүнөн кулун варианты күлүн > кулун келип чыгышын негиздүү деп эсептейт. Анткени, жаңы туулган жылкынын кулуну алгач буту чалыштап, көнгөнчө жакшы баса албасына токтолот [3, 263-бет].

Кара-Суунун четинде

Көк өтөктүн бетинде

Минген атын суудуруп,

Кара жалдуу кула бээ

Бир ак сур кулун туудуруп. (СО,1-т,1995,143-бет).

Келтирилген мисалда кулун сөзү жаңы туулган жылкынын төлү маанисинде айтылды.

Кулун сөзү “Манас” эпосунда “тукум”, “бала” деген өтмө мааниде да колдонулат:

Ээ, кулунум, Бозуул,

Көңүлү жакын дос уул (СО 4-б. 131-бет)

Жабагы - 1. алты айга чейинки жылкы баласы. Беш-алты айлык кулун (жазда туулуп, күзгө жеткен маалындагысы). 2. түлөп түшүүгө айланган жазгы даакы жүн [5, 416-бет].

Жабагы Севортяндын сөздүгүндө “1. жазгы жүн, түлөгөн жүн, 2. Кулун” маанилеринде берилет. Йапак, йап формасында да айтылат. Тектеш түрк тилдеринде йафагы, йапак, йабакай, йабагы, йабаги, йабага, жабагы деп айтылып, алтай тилинде дабага, хакас тилинде чабага, тува тилинде јабога деп кулун, жазында туулган кулун, 5-6 айлык кулун маанисин түшүндүрөт. Бул сөздүн этимологиясы йапак > йафак сөзү менен байланыштуу. Йап жүн (шерть) деген мааниде келип, жазындагы кулундун түлөгөн жүнүнө байланыштуу келип чыккан кулундун аталышы деп эсептейт [11, 159-бет].

К. Сейдакматовдун пикиринде байыркы түрк тилинде йабаку сөзү «түлөгөн жүн» деген маанини билдирген. Кышка жакын сууктан улам кулундардын жүнү өсүп, жазга маал текши түлөйт. Ушундан улам алты айдан бир жашка чейинки жылкы баласы жабагы деп аталып калгандыгын билдирет [13, 77].

3. Жабагы — этноним. Борбор жана Орто Азиядагы түркий уруунун аты. Жабагы уруусунун бир бөлүгү кыргыздарга да жуурулушкан. Түрктүн улуу аалымы Махмуд Кашкари йабаку, кыргыз, кыпчактардын көк кылычты алдыга коюп шерттешүү салты жалпы болгондугу тууралуу эскерген. Ошондой кылымдардагы фарсы булактарында "йабаги" аттуу түркий этноним жолугат. "Манас" эпосунда адамдын энчилүү аты катары да эскерилет: "Аскардын уулу Жабагы" [7, 238-бет]. Бул ысым кыргыз урууларынын бири үчүн этноним болуп калган.

Жабагыдан тайы көп. Жабагысы тай болду ...

Жылкынын жынысына байланыштуу байтал, кунан, бээ, айгыр деген аталыштагы сөздөр бар.

Байтал - 1. кулундай элек ургаачы жылкы. Кунан байтал, бышты байтал. Бээлерге карата колдонулуучу жалпы ат. Байтал бээ - биринчи жолу кулундаган бээ [5, 177-б.].

Байтал - жылкы тукумунун ургаачысы. Ургаачы кулун жарым жаштан ашкандан баштап “тай байтал”, “кунан байтал” деп атала баштайт. Кунан байтал — эки жаштагы ургаачы жылкы. Эркеги «кунан» деп эле айтылат. Бышты байтал — үч жаштагы ургаачы жылкы.

“Байтал бээнин кулуну мыкты болот”, – деп саяпкерлер баса белгилешет. “Байтал чуркап байге албайт” деген макал эпосто да кездешет [7, 187-б.].

Байтал сөзүнө байланыштуу кыргыз тилинде тулпар минбес кайран эр, байтал таппай зар болуп. Байтал бээнин кулуну, байтал бээнин кымызы деген сыяктуу сөздөр, сөз айкаштары колдонулуп келет. “Манас” эпосунда да байтал сөзү кеңири колдонулат.

Байтал сөзү “түркмөн, түрк, азербайжан, гагауз, кумык, карачай-балкар, крым-татар тилдеринде ушул формада айтылат. Байтал\Bajtal уйгур диалектисинде, пайтал\rajtal алтай тилинде, пайттал алтай диалектисинен кездештирүүгө болот.

Байтал – (кабыла) бардык тектеш түрк тилдеринде: түрк, карачай-балкар тилдеринде - кабылица, кыргыз, каракалпак, башкыр, алтай диалектилеринде “кулундабаган бээ”, азербайжан диал. “эки жаштагы ат” маанисинде айтылат [10, 36-37-б.].

Байтал сөзү монгол тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө, халхас тилинде байдос (жаш бээ), ордо тилинде байдасу (кулундай элек 3-5 жаштагы мал жөнүндө), калмак тилинде бээсн (3 жаштагы кулундабаган семиз бээ), бурят тилинде байтаһан (бир нече жыл төл бербеген бээ (айрым шамандарда) “курмандыкка чалган бээ, союуга ылайык байланып багылган бээ” маанисин берет. Кыргыз, казак, түркмөн тилдеринде байтал деп айтылат. Бул сөз бардык түрк тилдеринде бирдей формада айтылып, сөздүн келип чыгышын монгол тилдеринен кирсе керек деген божомол айтылат [9, 81-б.].

Сөздүн келип чыгышы так аныктала элек, бирок бир нече божомолдор бар:

1. Түрк тилдерине тиешелүү байланышы бар, көбүнчө байыркы түрк тилинен келген деп эсептелет. Байыркы түркчөдө "бай" – "байлык", "молчулук" дегенди билдирсе, "тал" же "талу" (көчмөн элдердин мал-жандыктарга байланыштуу сөздөрүндө) жаш куракты, күч-кубатты билдириши мүмкүн. Демек, "байтал" – “күчтүү, жаш ургаачы жылкы” деген түшүнүккө ээ болушу ыктымал.
2. Монгол тили менен байланышы бар, анткени кээ бир изилдөөчүлөр бул сөздү байыркы монгол тилиндеги "бэйтэл" же "бээтэл" (ургаачы жылкы) сөзү менен байланыштырышат. Кыргыз жана казак тилдери монгол тили менен тарыхый байланышта болгондуктан, бул сөз аларга таасир эткен болушу мүмкүн.
3. Эски түркчө сөздөрдүн негизинде түзүлгөн болушу мүмкүн. Түрк тилдеринде "бай" сөзү байлык жана молчулукту билдиргени үчүн, "байтал" деген сөз ургаачы жылкынын асыл тукум, жакшы азыктанган, күчтүү түрүнө карата колдонулушу мүмкүн.

Жыйынтыктап айтканда, "байтал" сөзү түрк тилдерине таандык жана көчмөндөрдүн мал чарбачылыгына байланыштуу термин катары калыптанган.

Туу байталдан сойдуруп,

От орундай даңкандан

Отуз-кырктай койдуруп. (СО, 4-б., 113-б)

Бээ — жылкы тукумунун ургаачысы. Жылкынын ургаачысы жаш курагына карата жаны туулганда кулун, жабагы, тай, байтал, кунан байтал, анан бээ деп аталат [7, 248-бет].

Бээ – «Төл берүүчү жана саала турган ургаачы жылкы» [3, 361-бет]. Бул сөз түрк тилдеринде ар түрдүү тыбыштык формада айтылат: бээ – бе – бийе – бейэ – пии – биэ. Мисалы, кыргыз жана алтай тилдеринде бээ, якут тилинде бие, башкыр тилинде бийэ, тува жана карагас тилдеринде бе, хакас тилинде пии [2, 133-бет] ж.б. Байыркы түрк-рун жазууларында жана Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат-ит-түрк» сөздүгүндө ичке **и** тыбышы аркылуу би «кобыла» түрүндө берилет: аг биси гулунламыш – ак бээси кулундады (Орхон-Енисей тексттери); би кызыр болды – бээ кызыр калды (М.Кашгари) [8, 97-бет].

Э.Севортян бийе > бе (бийе > бие > бе: >бе) жана бийе > би (бийе > бие > би: >би) [6, 133-бет] формалары фонетикалык өнүгүүнүн негизинде келип чыккан деп болжолдоп, анын алгачкы негизи катары би же бе, андан бей формасы, андан кийин бийе формасы келип чыккан деп эсептейт. А.М.Щербак аталган сөздүн архетипин па «кобыла» [36, 195-бет; 37, 89-бет] түрүндө болгон дейт. Ал эми Г.Рамстедт [22, 200-бет] бээ сөзүнүн жалпы этимологиялык катарына сино-корейлик пи «самка», манжурлук бирен «тигрица», бимсу//бишу «куропатка» деген уңгулардагы би морфемасын жана түрк тилдериндеги би менен бийе «кобыла»

формаларын киргизет. К.Брокельман [2, 18-бет] болсо анын баштапкы негизи катары **би** формасын эсептеген.

Ушул фактыларга караганда, бе ~ би сөзүнүн теги байыркы алтай баба тилине таандык деп эсептөөгө негиз бар. Тунгус-манжур тилдеринде би формасы «быть, находиться, жить, оставаться» [34, 79-80-беттер] деген маанилерди туюндурат. Маселен, манжур тилинде бибу сөзүнүн бир мааниси «удерживать, задерживать», эвенки тилинде биву «содержать кого-либо, кормить, содержать в себе» деген маанилерди билгизет. Мына ушуга караганда байыркы алтай баба тилинде би «бооз жылкы», «колдо кармалган жылкы» маанилеринде колдонулуп, кийин «төл берүүчү жылкы», «саала турган жылкы», «желеге байлануучу жылкы» деген кошумча маанилери өнүгүп чыкса керек. Салыштырыңыз: байыркы түркчө ба уңгусу «привязывать, связывать, обвязывать» маанилерин түшүндүргөн: кузгунуг ыгачка бамыш катыгты ба едгүти ба – кузгунду жыгачка байлашты, катуу байла, бекем байла (Орхон-Енисей жазуулары) [10, 76-бет]. “Манаста” дагы «төл берүүчү жылкы», «саала турган жылкы», «желеге байлануучу жылкы» маанилеринде учурайт [4, 261-бет]:

Кишенетип бээмди,
Кызырак тайдан сойбосун.
Кишенетип койбосун.
Акылды терең ойлосун.
Ар дүнүйө мүлүк бар,
Ааламга чачып койбосун. (С.О. ?)

Жорго - 1. Эки оң жак, эки сол жак буттарын тең шилтеп, чайпала, теңселе жүргөн ылдам басык. Көбүнчө жылкынын чуркоо ыгы, жүрүшү. 2. Оң жак, сол жак буттарын тең шилтеп, чайпала же кыдындай жүргөн жүрүшү бар (көбүнчө жылкыга карата) Жорго тай, жорго жүрүш. 3. Ырчы акын, шайыр, сөзмөр же өтө элпек мамиле жааган жаш адамдарга карата эпитет катарында колдонулат. Жакыр да болсом мен өзүм, Жаандан чыккан жоргомун. (Токтогул) [5, 525-б.].

Жорго жылкынын басыгына, жүрүшүнө карата айтылып колдонулат. Бул сөздүн келип чыгуу тарыхына К.Сейдакматов мындай дейт: “Тарыхый жагынан алганда жорго сөзү жор+го бөлүктөрүнөн турат. Анын жор уңгусу байыркы түркчө йор\йоры этишине туура келет да, азыркы жүр, бас сөзүнүн маанисин берет. Байыркы түркчө йорыга сөзү азыркы кыргыз тилинде жорго болуп айтылат. Азыркы кезде деле жүрүштүү ат, жорго жүрүшү бар, басыктуу ат деп жорго чалыш аттарды атайбыз. Байыркы кезде “басык”, “жүрүш” маанисиндеги йорыга сөзү аттын желип же арыштап жүрүп чуркаганына караганда өзгөчө жүрүшүн – жоргосун билдирүү үчүн колдонулат [13, 99-100-бб.].

Севертяндын пикиринде жорго сөзү байыркы түрк тилдеринде йорга, йорго, йоруга, јорго, Југа, жорго, жорга ж.б. формаларында айтылып, йор (ходить), йоры (идти, двигаться), йорт (идти рысью) туунду этиш сөзүнөн алынып, жүр, бас маанисин берип -га мүчөсүнүн жалганышы менен йорыга (йорго, жорго) сөзү келип чыккан деп эсептейт. Көпчүлүк маалымат булактарында аттын басыгы, жүрүшү, ылдамдыгына карата колдонулат [11, 224-226-б.].

Боз жорго атын теңселтип,
Ак сакалын сеңселтип
Абасы Бакай барганы (С.О.4-б. 191-б.).

Күлүк - 1. Мыкты жүгүргөн, жүрүшү, чуркаганы тез, ылдам. Катуу жүгүргөн, күлүктүгү жагынан таанымал болгон жылкы. 2. Тынбай удургуй берген, тез-тез өзгөрүлүп

турган, учкул. Көпчүлүк кызый-кызый сөзгө кирип, күлүк ой барган сайын өзгөрүлүп (Осмонкул). 3. Алдыда, алдыңкы катарда экендигин, мыктылыгын, башкалардан өзгөчөлүгүн билдирүүчү эпитет катарында колдонулат. Мен кыргыздын жигитмин, байгеде чыккан күлүкмүн (Т.Үмөталиев). [6, 121-б.].

Монгол тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө күлүк сөзү халхас, бурят тилдеринде хүлег, ордо тилинде күлүк, калмак тилинде күлг, дагур тилинде кулуг деп айтылып, “аргамак, скакун, быстрый богатырский конь; калм. храбрый, мужественный, геройский” маанисин берет [9, 121-б.].

Байыркы түрк тилдеринде *külüg* (славный, знаменитый); кырг. күлүк (скакун, скаковая лошадь, бегунец), маньчжурча *kuluk* (аргамак, красивая, крепкая и быстрая лошадь) маанисинде колдонулган. *Külüg, kölüg* сөздөрүнүн чыгыш теги байыркы түрк тилдеринен келген деген божомол айтылат [9, 148-б.].

Байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө *kölük* “вьючное животное” маанисин билдирет. Э.В. Севертяндын изилдөөсүндө күлүк -лүк, -лүг аффиксинин жардамы менен күлүк сөзү жасалып, айрым түрк тилдеринде жана диалектилеринде күлүк\көлүк формасында колдонулгандыгын билдирет. Ошондой эле бул сөз монгол тилдеринде жана манчжур, самодий тилдеринде тарагандыгы айтылат [12, 138-б.].

Демек, күлүк сөзү байыркы түрк тилдеринде, монгол тилдеринде да жылкынын сыпатына карата айтылат. Күлүк сөзү кыргыз тилинде мал чарбачылыкта жылкыга карата анын жүрүшү, чуркаганына карата сапатын билдирүүдө колдонулат. Ар бир жылкы баласынын баары эле күлүк боло бербейт. Өзүнө тиешелүү ички жана сырткы мүнөз, келбети, сапатына жараша тандалып, тапталып анан күлүк болот. Адатта күлүктү саяпкерлер таптап, ат чабыштарда чабылган. “Манас” эпосунда да күлүк сөзү арбын колдонулат.

Жылдырып жылкы айдаган,
Сызылтып казы чайнаган,
Сыдырым сыртты жайлаган,
Зыңкыйтып күлүк байлаган (С.О. 4. 304-б)

Жыйынтыктап айтканда, бир макаланын чегинде “Манас” эпосундагы мал чарбачылык лексикасынын курамындагы жылкыга байланыштуу аталыштардын бардыгын изилдеп чыгуу мүмкүн эмес. Ошондуктан жылкынын айрым аталыштарына гана токтолуп, алардын этимологиясын иликтегенге аракет кылдык. Дагы карала турган, изилдей турган бир топ аталыштар бар экенин айта кетүү керек. “Манас” эпосунда жылкыга байланыштуу айрым аталыштар тектеш түрк тилдеринин түшүндүрмө, этимологиялык сөздүктөрүндө текши каралып, иликтенген эмес. Демек, бул маселе теманын өтө актуалдуу экендигин айгинелейт.

Колдонулган адабияттар:

1. Атикол, Б. У. Лингвوماданият таануунун калыптануу этаптары / Б. У. Атикол // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2023. – No. 4. – P. 269-274. – DOI 10.33514/1694-7851-2023-4-269-274. – EDN RHEQSW.
2. Большой академический монгольско-русский словарь. В 2 т. Т. 1. – М.: Восточная литература, 2001. – 136 с.
3. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 133 с.

4. Жумалиев С. С. «Манас» эпосунун лексикасынын хроно-топологиялык стратификациясы [Текст]: докторлук диссертация: 10.02.01 / С. С. Жумалиев. – Бишкек, 2015. – Б. 263–361.
5. Жумалиев С. С. «Манас» эпосундагы айрым мал чарбачылык терминдеринин этимологиясы // БГУнун жарчысы. – №3 (26). – Бишкек, 2013.
6. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Т. 1. – Бишкек, 2015. – Б. 177, 415, 525.
7. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Т. 2. – Бишкек, 2015. – Б. 92, 121, 135.
8. «Манас». Сагымбай энциклопедиясы. Т. 1. – Бишкек, 1995. – Б. 187, 238, 248.
9. Махмуд Кашгари. Словарь тюркских языков / пер. на кыргыз. Т. Токоев, К. Кошмоков. – Бишкек, 2012. – Т. 2. – Б. 97, 463.
10. Санжеев Г. Д., Орловская М. Н., Шевернина З. В. Этимологический словарь монгольских языков. Т. 1: А–Е. – М.: Восточная литература, 2015. – Б. 81, 121, 148.
11. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б» [Текст] / Э. В. Севортян. – М.: Наука, 1978. – Б. 36–37.
12. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «З» и «Й» [Текст] / Э. В. Севортян. – М.: Наука, 1989. – Б. 159, 224, 226.
13. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «К» [Текст] / Э. В. Севортян. – М.: Языки русской культуры, 1997. – Б. 138.
14. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Фрунзе: Кыргызстан, 1988. – Б. 77, 99–100, 160.
15. Токтогулова, А. Т. Эпос «Манас» в культурной жизни кыргызов / А. Т. Токтогулова // Инновационные технологии обучения. – 2023. – № 17. – С. 99-102. – EDN EMPWGU.
16. Орозбаков С. «Манас» эпосу. Т. 1–4. – Бишкек, 1995–1997.

Рецензент: филология илимдеринин кандидаты, доцент Абдыкалыкова А.А.